35. fejezet

Jáván, Elisa, Thársis, Kittim, Dodánim, Thirász, Galaták

2. rész

Elisáht és **Kittimet** Ciprussal (görög Küprosz, törökül Kibrisz[1]) azonosítják. Elisáh egy görög (Jáván első fia) népet jelöl, amely Ciprus szigetén is lakott. Írott szövegek Hattusából, Máriból, Tell el-Amarnából, és Ugaritból hivatkoznak Alasija (Alashiya) országára.[2] „Alasija: Ciprus neve a Kr. e. 2. évezredi ékírásos forrásokban. Az amarnai levéltárban (→Amarna) talált ékírásos táblák szerint királyság volt; szoros kapcsolatban állt Egyiptommal, a szíriai tengerparti városokkal, főként Ugarittal. Hadat viselt Ahhijawa ellen."[3] ***„Ciprus*** *(hely): sziget a Földközi-tenger K-i részén. Kb. Kr. e. 1200-ig* ***Alasziának,*** *majd Küprosznak nevezték. Héb.* ***Elisah****, a Ter 10,4; 1Krón 1,7 úgy említi, mint Jáván fiát (vagyis mint a gör. szigetek egyikét). Lakói kittim v. kittijim néven szerepelnek (Ter 10,4; 1Krón 1,7; Iz 23,1.12; Ez 27,6), amely nevet az ugariti forrásokból is ki lehet mutatni, ha nem is minden kétséget kizáróan."*[4] Cipruson már a korai időkben is használtak égetett agyagtéglákat,[5] amely, mint építkezi forma tulajdonképpen visszavezethető az ősi Babilonra (1 Móz. 11,3-4). Gipsz is volt a szigeten, amelyet úgy állítottak elő, hogy termésállapotban ásták. Máshol Föníciában, Szíriában égetéssel állították elő.[6] Cipruson szokásban volt a hagyományos jóslási formákon (kecskebak, bárány, borjak) túl a disznók belsejéből való jóslás is.[7] A Földközi–tenger élővilágának egy részébe engednek bepillantást azok a kerámiák, amelyek polipokat ábrázolnak. Ilyen lelet került elő pl. a ciprusi Kalavasosból.[8] Mükénéi kerámiákon elsősorban 4 küllős szekereket, ill. harci szekereket láthatunk, de előfordul 6 küllős is.[9] A szigeten lévő bikakultuszról árulkodik az a sokféle bika ábrázolás, amely számos kerámián megtalálható. Cipruson, keleten termékeny vörös színű talajjal találkozhatunk.

Kétkerekű harci kocsi modell Kr. e. 9.-8. sz. közepe
A görög világ peremrégiójában maradtak hosszabban használatban, így Cipruson, illetve a líbiai Kürénében. (Ciprus; Ebnöther gyűjtemény, Schaffhausen, Svájc) (Fotó: SG)

Kittim Jáván harmadik fia, utódai Ciprus lakói; később ez a név jelentette Ciprust a szomszédos szigetekkel együtt, esetleg a Földközi-tenger partvidékét és szigeteit is.[10] Ciprus szigetén többféle nép élt. Az „írott források tanúsága szerint a ciprusiak legalább a Kr. e. 7. század eleje óta (de valószínűbb, hogy már a bronzkor végétől kezdve) *„királyságokban”*[*10] éltek, amelyek legtöbbször a szigetet befolyásuk alá vonó külső nagyhatalmak vazallusaiként, de mégis bizonyos önállósággal irányították kisebb – nagyobb területeik önálló életét.”[11] A szigetet Vénusznak (Aphrodité) szentelték. Aphrodité azt jelenti: *„a habokból kiemelkedő”* vagy *Küprisz,* a *„ciprusi”*. A szerelem és a szépség istennőjének tartották.[12] Cipruson föníciai telepesek már Kr. e. 1500 körül több várost alapítottak rajta (pl. Amathus városát).[13]

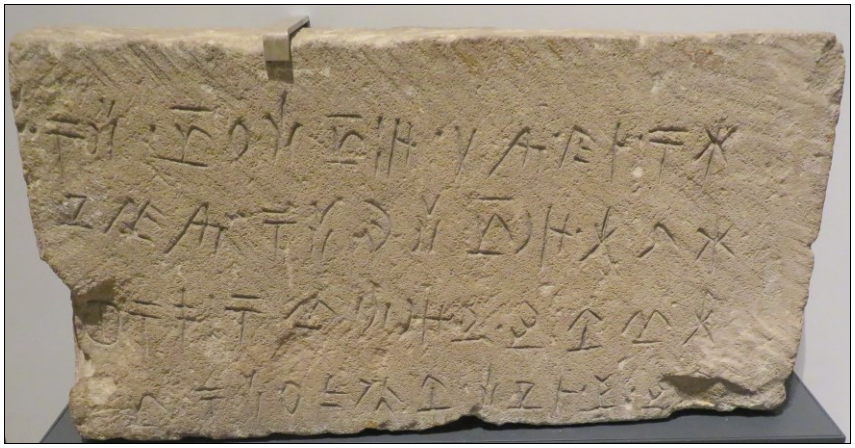

Ősciprusi helyi mészkő felirat valószínűleg Amathusból kb. Kr. e. 500-300. Egy megfejtetlen helyi nyelven íródott, szótagokban. (Ashmolean Museum, Oxford) (Fotó: SG)

Amathus maradványai (Fotók: SG)

[*10] „A Kr. e. VII. századra 11 ismert ciprusi királyság tett szert nagy gazdagságra és befolyásra Asszíria fennhatósága alatt.” (Britannica Hungarica 163. o.)

Az idők folyamán a sziget felett többféle fennhatóság érvényesült úgymint asszír, föníciai (tíruszi), egyiptomi (Hofra majd később Amaszisz (II. Jahmesz)), perzsa, görög (Nagy Sándor), egyiptomi (Ptolemaioszok) és római.[14] A Szentírás feljegyzi, hogy a Kittim (kitteusok; kittiek) szigetein élők rendületlenül (makacsul) ragaszkodtak bálványisteneikhez. *„Azért még perbe szállok veletek, mondja az Úr, és perelni fogok a ti fiaitok fiaival is! **Menjetek csak át a Kittim szigeteire, és lássátok meg;** és küldjetek Kédárba is és szorgalmasan vizsgálódjatok, és lássátok meg, **ha volt-é ott ehhez hasonló? Ha cserélt-é valamely nemzet isteneket? noha azok nem istenek.** Az én népem pedig felcserélte az ő dicsőségét tehetetlenséggel!” Jer. 2,9-11* Isten hagyta a pogányokat a maguk útján járni, de gondoskodott róla, hogy felismerhessék Őt. *„Ki az elmúlt időkben hagyta a pogányokat mind a maguk útján haladni: Jóllehet nem hagyta magát tanúbizonyság nélkül, mert jóltevőnk volt, adván mennyből esőket és termő időket nékünk, és betöltvén eledellel és örömmel a mi*

szívünket." Csel. 14,16-17 Ciprus *„...a nevét DK-i Kition*[*11] nevű kikötővárosáról kapta, ma Larnaka…A sziget rézérckészlete már a korai időkben is vonzotta a kereskedőket.*[*12] Kőkorszakból való leletek is utalnak arra, hogy Ciprus kapcsolatban állt a Közel-K-tel, a réz- és bronzkorszakban a kapcsolatot felmutató leletek még gazdagabbak. Nem tűnt el a sziget őslakosságának kultúrája sem, a leletekben ez is nyomon követhető. Réz-, bronzfegyverek*[*13] és munkaeszközök tanúsítják, hogy a szigeten is folyt a fémmegmunkálás. A 2. évezredben a szigetet K-i kikötőjéről Alasiának is nevezték."*[15] Elisáh szigeteit említi Ezék. 27,7 mint aki Tírusszal kereskedett *„kék és piros bíbort"* kapott innen. *„Elisának szigeteiről való kék és piros bíbor volt sátrad borítékja." Ezék. 27,7 „Ponyvának Elisá szigeteiről való kék és piros bíbort használtál." Ez. 27,7(MBT ford.) „Elisá szigetei"* azokat a görög szigeteket jelentik, ahol Elisáh leszármazottjai éltek. A Földközi – tengerben sok helyen halásztak bíborcsigát és bíborkagylót, de néhány sziget kiemelten jelentős volt ebben a tekintetben. Ezek közé tartozott Kréta, Küthéra, Görögország déli része (a Peloponnészosz – főleg Lakónia) és Itália is.[*14] *„Kythera a lakoniai öböl bejáratánál fekszik, alig három mértföldre a száraztól; hajdan fő állomáshelyök volt a keletről Itáliába vagy Siciliába menő hajóknak. A Murex brandaris, a melyből a «szigetek biborát» nyerték, ott akkora mennyiségben tenyészett, hogy egy időben a sziget Porphyroessa «a biboros», nevet kapott."*[16] Pauszaniasz földrajzi író és utazó is

---

[*11] „Egy föníciai nyelvű „Libanon Baáljá"–nak szentelt fogadalmi felirat azt sejteti, hogy a város Türoszhoz tartozott. II. Sarru-kínu asszír király hivatalos emlékműve jelzi, hogy az asszír fennhatóság idején (Kr. e. 709-668 k.) Kition volt Ciprus közigazgatási központja." (Britannica Hungarica – Kition 542. o.)

[*12] „Főnicia városai - elsősorban Ugarit – korán szoros kapcsolatba kerültek Kypros szigetével, amely akkoriban a réz legfőbb szállítója volt. A latin *cuprum* (réz) szó feltehetőleg a sziget nevével áll kapcsolatban." (VILÁGTÖRTÉNET I. Kötet Kossuth Könyvkiadó 1962. 378. o.) CIPRUS I. (vörösréz). (Bibliai nevek és fogalmak – Ciprus) CIPRUS II. magát a ciprusfát jelenti, amely latinul cyprus, cyparissus görögül pedig küparisszosz a sziget nevével áll kapcsolatban (Kypros; Küprosz).

[*13] késő bronzkori sírokból Cipruson bronz lábvértek kerültek elő (Sinclair Hood: A Minószi Kréta Gondolat Bp. 1983. 141. o.)

[*14] Itanusz, a Kréta keleti részén fekvő város híres volt bíborfestéséről (Ókori Lexikon Dem-L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 998. o.) „S midőn a követek töviről hegyire felkutatták a szigetet, elérkeztek Itanusz városába, ott találtak egy Koróbiosz nevű bíborcsigahalászt,..." (Hérodotosz: A görög – perzsa háború Osiris Bp. 2000. 320. o.) A krétai Furnu Korifi korai településen bíborfestéket sajtoltak ki a bíborcsigákból. (Sinclair Hood: A Minószi Kréta Gondolat Bp. 1983. 98. o.) „Virágzó iparág lehetett Krétán a bíborfesték –készítés. A bíbort, melyet gyapjúanyagok festéséhez használtak, a bíborcsigából nyerték. Egyes elméletek szerint a Furnu Korifi-i település volt ennek az iparnak a központja, a bizonyítékok azonban nem egyértelműek. Kréta keleti részén más tengerparti helységekben, így Palaikasztróban is halomszámra találtak csigahéjakat, amiből az következik, hogy ezeken a területeken is készítettek bíborfestéket a közép – minószi és késő minószi korban, vagy esetleg még előbb." (Sinclair Hood: A Minószi Kréta Gondolat Bp. 1983. 108-109. o.) (Furnu Korifi ma Mürtosz) Küthéra (Cythera) „Az egész sziget nagy része terméketlen; legfőbb nevezetessége volt a bíborkagyló." (Ókori Lexikon A-Dem 1985. 507. o.) Sztrabón a tyrrhéni tengerpartról szóló (Itália nyugati része) leírása közben a következőt mondja: „A tonhal ugyanis nemcsak a tengeri kagylót követi a part mentén, hanem a bíborcsigát is a külső tengertől kezdve egészen Siciliáig." (Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 248. o.) A régi hagyomány azt tartja, hogy egykor Szícilia is Itáliához tartozott, de egy hatalmas földrengés elszakította a szárazföldtől. A geológiai kutatások is megerősítik ezt a hagyományt. (Ókori Lexikon Pub-Z 1985. 780. o. - Sicilia)

Plinius „a nyers csiganedvet zöld színűnek írta le, ami főzve kék, sárga, majd kékes ibolya, ill. vörös lett…A legbecsesebb szín az ibolyakékes és a vérvöröses volt…Jelentős festőműhelyek működtek pl. a föníciai Türoszban és Szidónban, Krétán, Szürakuszaiban, Egyiptomban (Alexandriában). A legszebb színeket Türoszban állították elő." (Magyar Nagylexikon 814. o. – bíbor 2.) Szürakuszai dór gyarmatváros volt Szicíliában. *„Tyrusi bíborban megfőtt mílétusi gyapjúd" (Vergilius)* (Vergilius összes művei (Fordította: Lakatos István) http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm)

kiemelten jelentősnek tartja a Lakóniai partokat a bíborcsiga lelőhely tekintetében. Pauszaniasz ezt mondja: *„A korinthoszi földszoros kivételével az egész Peloponnészoszt tenger veszi körül, de a Főniciai – tenger után a lakón tengerparton lehet a legtöbb bíborcsigát találni.”*[17]A Peloponnészosz félsziget görög őslakói az akhájok voltak.[18] Sztrabón értelmezése szerint az akhájokat főleg Peloponnészosziaknak nevezték.[19] Lakedaimón (Spárta és környéke) és Argosz lakosságát akhájoknak nevezték a dór bevándorlás előtt.[20] Homérosz az egész Görögországot az Akhája névvel jelölte, a görögöket közös néven akhájoknak nevezte, valószínűleg azért mert akkor az akhájok lehettek a legtekintélyesebb hatalommal bíró görögök.[21] A rómaiak *provincia Achájának* nevezték majdnem az egész Görögországot (kivéve Thesszáliát, Acarnaniát és Aetoliát ezeket Macedóniához számították.)[22] (Az Akhája név, mint római tartomány a Bibliában is sok helyen szerepel (Csel 19,21; Róm 15,26; 2Kor 1,1; 1Tesz 1,7–8)). Korábban az Akhájok nemcsak a Balkán – félsziget déli részén éltek, hanem az Égei – tenger sok szigetén (pl. Rodoszon is)[*15] és Kisázsia egy részén telepedtek le. Akhájok vándoroltak be Krétára,[*16] és Itália déli részébe, de eljutottak Ciprusra is. Ahol a hagyomány szerint városokat is alapítottak. Mint pl. Paphoszt,[*17] Szalamiszt[*18] vagy Kuriont.

[*15] „Homéros nem tud görög településekről Anatólia partjain, de a Kisázsia délnyugati partjával szemben fekvő szigeteket – Rhodos, Kós, Karpathos, Nisyros, Kalydna, Symé, Kasos – már achájok lakják (Il. 653-80). Célzást tesz Homérosz arra is, hogy az achájok a trójai háborúval kapcsolatos hadműveletek során megszállták Troas déli partvidékét és a szemben fekvő szigeteket (Tenedos, Lemnos) is.” (Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiában Akadémia Kiadó 1981. 8. o.) Nisyros szigete bíborcsiga halászatot folytatott. (Nagy Képes Világtörténet http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r02f06.htm) „Rhodoszon mindenfelé készítették a megszokott formájú mükénéi agyagedényeket, különösen a talpas csészét és a háromfülű edényt. Vázákat - különösen a bikákat, embereket és kocsikat ábrázoló jelenetekkel díszített kratérokat – exportáltak a ciprusi parti településekre: Kurionba, Hala Szultán Tekkébe és Enkomiba.” (Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 139. o.)

[*16] Krétán „A 15. század közepén nagy változás következett be. Sok krétai település elpusztult, a jelek szerint emberi pusztítás következtében. A knóssosi palota rövidesen átépült, most már új urak kezén. Mykénéi jellegű harcossírok és a palotában fennmaradt görög nyelvű lineáris B táblák jelzik az uralkodók etnikai hovatartozását: a mykénéi görögség egy csoportja szerezte meg az uralmat Kréta fölött. Ennek az uralomra kerülésnek a módja kérdéses; közvetlen katonai támadás, hódítás éppúgy lehetett, mint dinasztikus kapcsolatok vagy zsoldosszolgálat útján kezdődő befolyásszerzés és annak kiterjesztése. Mindenesetre a knósossi achai királyok alatt az egész Kréta egyesül: a lineáris B táblákon található helységnevek lényegében az egész sziget területére kiterjedő hatalomról tanúskodnak. Kréta a mykénéi világ része lett, bár megőrizte minósi sajátságait, főleg a vidéken. Az új hatalom viszonylag rövid életűnek bizonyult: a 14. század első felében, valószínűleg 1375 körül bekövetkezik a knóssosi palota végleges pusztulása. Nem dönthető el bizonyosan, mi volt az ok – egy újabb mykénéi csoport támadása vagy belső harcok, a krétaiak felkelése -, de Knóssos vezető szerepe és az egységes krétai állam mindenképpen megszűnt. A politikai és gazdasági hegemónia teljesen átszállt a szárazföld mykénéi államaira. A következő századokban elsősorban a minósi kultúra helyi hagyományai éltek tovább, szegényesebb formákban. Később, az 1200 körüli katasztrófák hatására újabb mükénéi csoportok költöztek át Krétára, de a szigetet teljesen görög jellegűvé csak a 11. században bevándorló dórok tették, az őslakokkal és a későbbi bevándorlókkal való többszázados együttélés során.” (Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig Osiris Kiadó Bp. 1999. 85-86. o.) A mükénéi akhájok használták a harci kocsit. Egy lineáris B tábla (Kr. e. 1400) a knósszoszi palotából négyküllős harci kocsit ábrázol. A táblán harci kocsikra és lovakra vonatkozó számadások találhatóak. (Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 22. o.) A harci szekerek háború idején nagy előnyt jelentettek és a síkon és a völgyekben eredményesen lehetett használni őket. Az ilyen területek felett biztosíthatták a fennhatóságát azoknak, akik birtokolták őket (Vö. Józs. 17,16;18; Bír. 1,19).

[*17] „Ekhemosz halála után Agapénór, Ankaiosz fia, Lükurgosz unokája foglalta el a trónt, és ő vezette Trója alá az arkadiai sereget, Ilion elfoglalása után a hazatérő görögöket megtépázó vihar Agapénórt

Szalamisz maradványai (Fotók: SG)

és az arkadiai hajóhadat Ciprusra sodorta. Agapénór itt megalapította Paphoszt, és Ó-Paphoszban felépítette Aphrodité szentélyét. A ciprusiak az istennőt ugyanis korábban a Golgoi nevű helyen tisztelték." (Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 66. o.)

*18 „Teukrosz pedig hogyan tudta volna megalapítani Cipruson Szalamisz városát, ha Trója elfoglalása után senki sem űzi el őt szülővárosából? De ki más űzhette volna el ha nem Telamón?" (Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 81. o.)

Alasiját különböző szövegekben nagyon hosszú időn keresztül említik a Kr. e. 18. századtól a Kr. e. 11. századig, mint egységes ország saját királlyal, politikai és gazdasági kapcsolatokkal, a hettitákkal, a szíriai királyságokkal és Egyiptommal. A Kr. e. 13. század végéhez közel elég erős volt saját flottával rendelkezett.[23] A mükénéi korban (Kr. e 1600-1100)[24] Ciprust Alasijának hívták, tehát ekkor már Elisah görög leszármazottai éltek a szigeten. Egy amarnai felirat (Kr. e. XIV. század) a következőképpen kezdődik: *„Egyiptom királyának, az én testvéremnek mondja Alasia királya, a te testvéred.”*[25] *(Alasia királyának levele Egyiptom fáraójához)* Az Alasija (Alasya) nevet visszavezetik a sumér *’alas’ (réz)* szóra is.[26] Cipruson Alasija városát a kutatók Enkomival azonosítják. Innen mükénéi kerámia, bikafej berakásos tál is került elő.[27] „A mykénéi világ is belekapcsolódott elsősorban az Égei – medence, de általában a Földközi – tenger kereskedelmébe. Mykénéi telepek helyezkedtek el Kisázsia nyugati partvidékén, Rhodosban, Kyprosban (Ciprus), mykénéi írásos tábla került elő a szíriai Rasz Samrában, mykénéi áru Egyiptomban és Itáliában.”[28] Egy mükénéi gyarmat a szigeten a második évezred közepén Görögországgal kulturálisan társítja Ciprust.[29] Ciprus rézkészlete a minósziak és mükénéiek számára is nagy jelentőséggel bírhatott. *„A mükénéieknek viszont csak egyetlen alapvető szükségletük volt: a fém, különösen a réz és az ón. Keresték az aranyat, elefántcsontot és más fényűzési cikket is…”*[30] *„A gazdag ciprusi rézbányákat már a késő bronzkorban megnyitották, és a rezet alighanem olyan kereskedelmi hajókon szállították, mint amilyen i.e. 1200 körül süllyedt el a dél – törökországi Gelidonüa foknál. A hajó rakománya, amelyet George Bass és csoportja tárt fel és dokumentált nagyszerűen, réz-, bronz és óntömbökből és bronzdarabokból állt, talán egy mükénéi kikötőbe szánták, és feltehetően a Ciprusra és Levantéra szállított finom mükénéi kerámia volt az ellenértéke.”*[31] *„Az egyik ciprusi kratéron – Porphüriosz Dikaiosz értelmezése szerint – ökörbőr formájú tömbökben rezet mérnek és osztanak szét a mükénéieknek.”*[32] *„Szardínián találtak ökörbőr formájú réztömböket, amelyeket feltehetően a mükénéieknek szántak, Etruria, valamint Albánia pedig – a mükénéiek mindkettővel kapcsolatban álltak – szintén szállíthatott rezet készleteiből.”*[33]

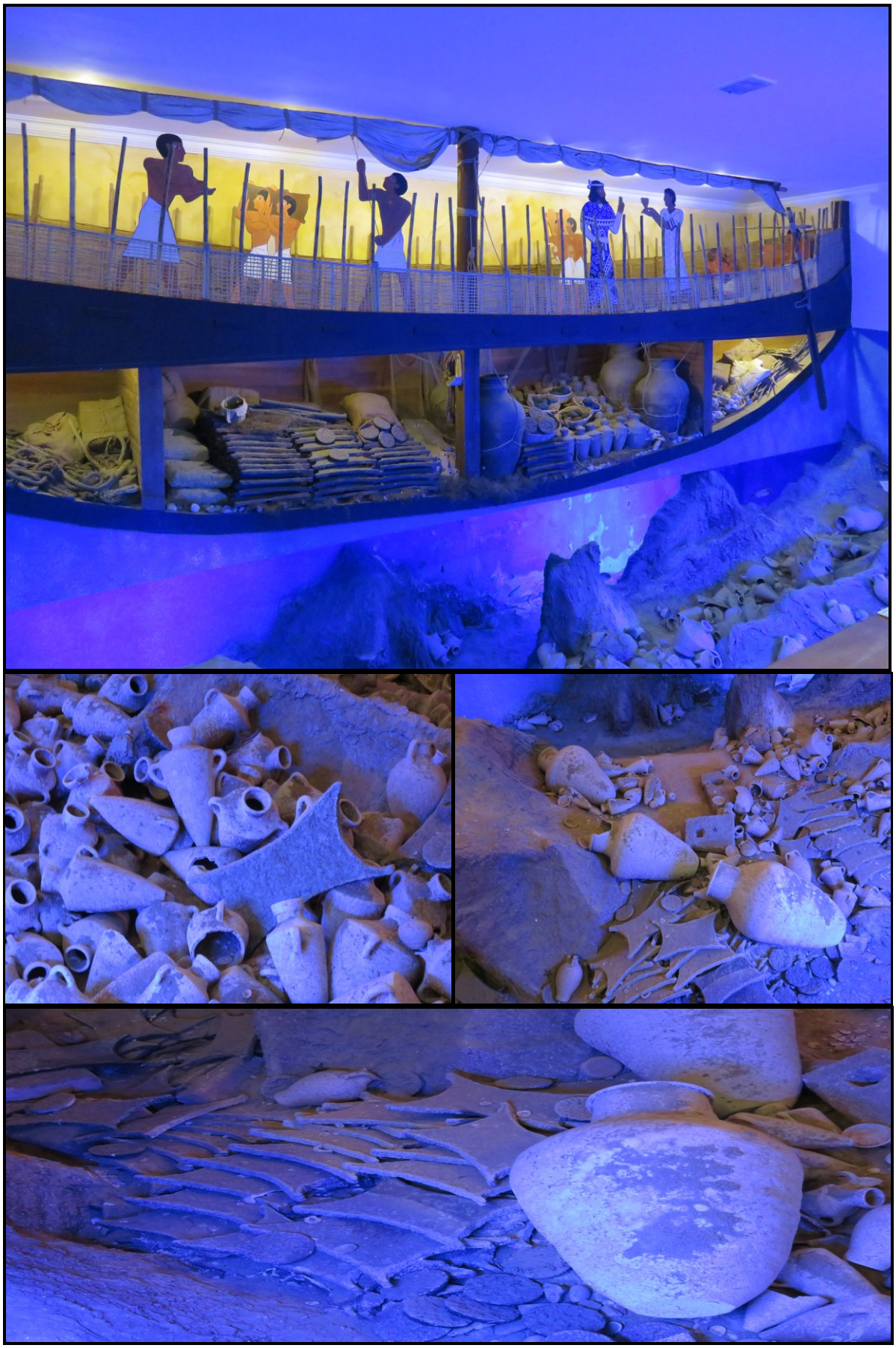

Az Uluburun hajótörés – a törökországi Bodrum város Vízalatti Régészeti Múzeumában látható (Fotó: SG)

A hajó az Uluburun fok környékén Antalya–Kas város közelében a délnyugat törökországi partoknál süllyedt el. A hajó hossza 15 méter volt és cédrusból készült 20 tonna rakománya sokféle értékes árut tartalmazott, úgymint ökörbőr formájú rézöntvényeket, ónt, üveget, ébenfa törzseket, amforákat, elefánt és víziló csontot, strucc tojáshéjakat és élelmiszereket beleértve a Közel – Keleti fűszereket, valamint királyhoz illő dolgokat. Pecsételőket (asszírt, babilonit, görögöt), kőjogart (Romániából), kánaánita ékszereket, egyiptomi szkarabeuszokat, ciprusi és görög kerámiát, fegyvereket (kánaánit, görögöt és egy itáliai kardot is). A hajóroncs idejét a kutatók a Kr. e. 14 sz. végére keltezték.

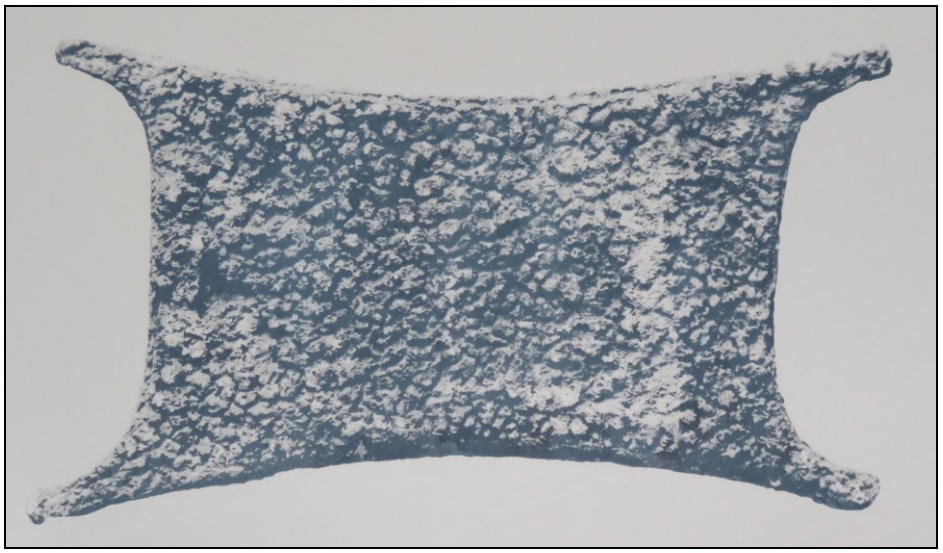

Így exportálták a rezet Ciprusból - súlya 37 kg, hossza 69 cm, szélessége 40 cm (Fotó: SG)

’Szarvas bálványisten’ bronz szobra Enkomiból
Kr. e. 13-12. sz.
(Fotók: SG)

Az ’Öntvény bálványisten’ rézszobra Enkomiból
Kr. e. 13-12. sz.
A kutatók szerint a harcias bálványisten Enkomi bronz-iparának az oltalmazója lehetett.[34]

Ciprusból rezet exportáltak cserébe egzotikus anyagokból készült luxusárukért.[35] Ciprusra érkezett mükénéi amfora Görögországból, kráter Trójából, alabástrom váza Egyiptomból, tároló edény és boros korsó Krétáról, kánaánita korsó a szír-föníciai partról. Importáltak még elefántcsontot is. Ezékiel a Kr. e. VI. században említi Elisáht. Az asszír időkben az asszírok Ciprust *Ia-Dananának* vagy *Iadnanának (Jadnanának)* nevezték (Kr.e. 709 körül). Ez az

elnevezés összefüggésben állhat az akhájok nevével. Assurahiddina feliratában szerepel: *„Iadnana (Ciprus) ország 10 királya, a tengerből,..”*[36] Egyiptomi feliratokban jelennek meg *’a szigeteken (lakó)’*[37] denenek *(dnn)*, akiket más szövegekben danunáknak (babiloni *da-nu-na*) neveznek.[38] Föníciai *dnnym*.[39] A denenek az úgynevezett tengeri népek koalíciójához tartoztak és valószínűleg az akháj görögöket jelentik. Ciprus is áldozatul esett az égei vándorlás hullámainak (Kr. e. XII. sz.) melyek a szigeten a többszöri pusztítás nyomait hagyták maguk után. Ciprus települései megsemmisültek.[40] A szigeten új görög népesség telepedett meg. „1200 körül Közép-Görögországban és a Peloponnésoson a mykénéi centrumok nagy része elpusztul, minden valószínűség szerint ellenséges támadások következtében. Az elpusztított területekről tömegesen menekül a lakosság; a görög szárazföldről kivándorló csoportok régészeti emlékei megfoghatók Krétán, Kyproson és Kilikiában is.”[41] „Valószínűleg még a dór vándorlás előtt jutott el a peloponnésosi achaiok egy csoportja Kyprosba, ahol a klasszikus korig megőrizte sajátos, az arkadiaihoz közel álló dialektusát, és a valószínűleg a lineáris B-ből származó szótagírását.”[42] A denenek végül Kisázsia délkeleti partvidékén telepedtek le, melynek nevet is adtak (Danuna). Ezen a területen létezett egy akháj város[43] Mallosz amelyet a hagyomány szerint a Trójai háború után a háborúban is résztvevő Amphilokhosz és Mopszosz alapított. *„Azt mondják ugyanis, hogy Mopsos és Amphilokhos Trójából jövet alapította Mallost;”*[44] „A danunai uralkodóház *Mopos* házából valónak nevezte magát *(MPŠ)*, és a legendás Moposig vezették vissza családfájukat. Ez a név figyelemre méltó hasonlóságot mutat a homéroszi eposzokban Trójából menekülő Mopszosz nevéhez.”[45] „A *dnn* – Danaoi – azonosítást az a hieroglif hettita és föníciai bilingvis felirat is valószínűsíti, amelyet az i.e. VIII. században emelt a *Mps* házból származó Azitawadda király, s amely a dél anatóliai Karatepében került elő. Azitawadda a *dnnym* nép felett uralkodott. A dinasztia alapító őse, *Mps*, valószínűleg azonos a görög forrásokból ismert Mopsosszal.”[46]

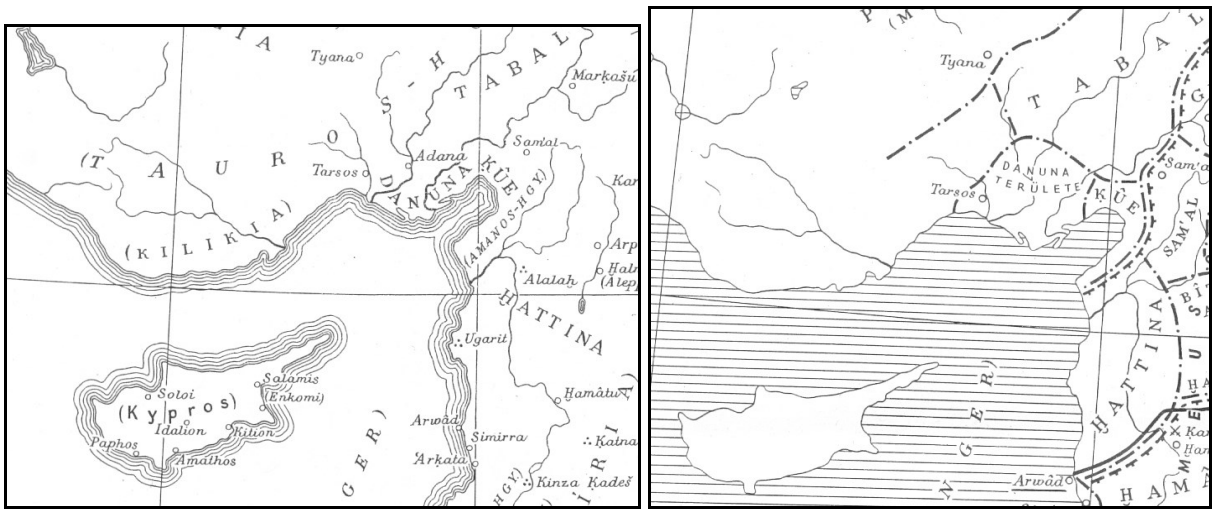

A Danunák területe Kisázsia déli részén (VT-1962. I. Kötet 471. o és 526. o.)

Hérodotosz azt mondja, hogy *„A kurioniak azt állítják magukról, hogy argoszi telepesek leszármazottai.”*[47] Pauszaniasz viszont azt mondja, hogy az akhájok közül *„az argosziak külön még a danaosz névvel is jelölték magukat.”*[48] A Trója ostromáról szóló görög eposzban, az Iliászban a *danaosz, danaók* az akhájok másik neve. A trójai háború idején az egész görögséget a danaók (danaoi) névvel jelölték.[49] A Trója (Ilion) ellen vonuló hadseregnek viszont a legnagyobb része az akhájokból állt. *„Az akhájok a következő háborúkban vettek részt. Agamemnónnak Trója ellen indított hadjárata idején még Lakedaimónban és Argoszban laktak, így ők alkották a görög sereg legnagyobb részét…”*[50] Cipruson a trójai hadjáratot olyan jelentős eseménynek tartották, hogy még a későbbi korokban is megemlékeztek róla. A

régészek Cipruson egy 2500 évesre becsült harcos sírjában színpompás falfestményeket találtak, amelyek Homérosz műveiből az Ödüsszeiából és az Iliászból vett jeleneteket ábrázolnak. Az utóbbihoz kapcsolódik az egyik falfestmény, amely a görögök és a trójaiak összecsapását jeleníti meg.[51] A sziget asszír elnevezése utalhat arra, hogy ebben az időben Ciprus szigetének az urai az akhájok voltak. (Az asszír fennhatóságtól eltekintve.) *„A ciprusi harcosok békés fejlődésének a Kr. e. 8. század végén az asszír hódítás vetett véget, mely nemcsak politikai függést jelentett, hanem kulturális befolyást is és a helyi hagyományok háttérbe szorulását. Ebben a korszakban már jelentős a görög etnikum a szigeten. Amikor Asszarhaddon a helybeli királyok hódolatát fogadja, ezek már túlnyomó részben görög neveket viselnek."[52] (Legalább a fele királyságokat uralták olyan királyok, akik görög neveket viseltek.)[53]* Cipruson a görög kultúrát és nyelvet a szigetre érkező és letelepedő mükénéiek - akhájok[*19] honosították meg.[54] Ciprusról nem ismerünk dór gyarmatvárosokat. A dór vándorlás idejét a kutatók Kr. e. 1100-900-ra teszik.[55] Ciprus szigetét azonban már jóval a dór vándorlás előtt Alasijának vagyis a héber Elisáhnak hívták. Elisáh görög utódai tehát már korábban a mükénéi kor (Kr. e. 1600-1100) idején is a szigeten éltek. Alasija városa is elsősorban Elisáhról kaphatta a nevét és ő is alapíthatta azt. Az ókori Alasija (Enkomi) városát a Kanlidere (Pedios) folyó területén alapították, amely a Mesarya síkságon keresztül belefolyik a Földközi-tengerbe. A kutatások szerint a város Kr. e. 1750-ben már lakott volt.[56] Egy védelmi falat építettek a település körül körülbelül Kr. e. 1250-ben. Alasija város alapítója Elisáh valószínűleg Görögországból költözhetett Ciprusra, Kr. e. 1750 körül vagy előtte. Elisáh a vízözön utáni 2. nemzetséghez tartozott, amely még hozzánk képest meglehetősen magas kort ért meg. Ha a vízözön (Kr. e. 2242) után 60 vagy 70 évvel született (amennyinek számolhatunk kb. 2 nemzedéket) már 400 év felett is járhatott mire Cipruson megalapította Alasija városát. (2242-60 vagy 70= 2182 v. 2172; 2182-1750=432 v. 2172-1750=422 év) Ebben az időben ez a számunkra magas kor még nem számított ritkaságnak. Nyilvánvaló, hogy ennyi idő alatt számos leszármazottat hagyott hátra azon a területen is, amelyről elköltözött. Elisáh családfája egy volt azok közül, amelyből a szigetlakó népek kiváltak (1 Móz. 10,5). A Szentírás nem szolgál adatokkal Elisáh utódaival kapcsolatban feleségeinek a számát sem mondja meg, de róla is bizonyosan elmondható, amit Sém ágánál is olvasunk, hogy első gyermekeit még továbbiak követték *„és nemze fiakat és leányokat" 1 Móz. 11,11.* Noé, aki néhány nemzedékkel korábban született, mint Elisáh még 500 éves korában is nemzőképes volt (1 Móz. 5,32)! Elisáh nevének jelentése: *„Isten megment"* vagy *„Isten megmentett," „a nemes Isten."*[57] A jelentések azt mutatják, hogy a név hordozójának személyes tapasztalata volt Isten szabadításáról és jóságáról.

[*19] „Hogy a mükénéi görögök voltak az akhájok – ahogy Homérosznál szerepelnek -, azt az a tény teszi történetileg valószínűvé, hogy az arkád-ciprusi nyelvjárás, vagyis az akháj egyik fő ága, közeli kapcsolatban van a lineáris B –táblák mükénéi görög nyelvével." (Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 145. o. - akhájok)

A Ciprus keleti részén fekvő Enkomi (Alasija) ma már csak romváros (Fotó: SG)

(Fotók: SG)

Ezék. 27,6 említi Kittim szigeteit, ahonnan sudár cédrust, ciprust importáltak Tíruszba. *„Básáni tölgyfából készítették evezőidet, elefántcsonttal díszített fedélzetedet ciprusfából készítették, mely a kittiek szigeteiről való.” Ez. 27,6 (MBT. ford.) (Más fordítás cédrust mond, de az csak Cipruson tenyészett, más szigeteken nem.) (Türusz hajóépítéshez négyféle fát használt: ciprust (fenyőt) és cédrust*[*20] *(Ezék. 27,5), tölgyet és ciprust (ciprus v. fenyő) (Ezék. 27,6)) „Cifra fenyő-fara, rúdja, ülése kigyúl a hajóknak.”*[58] *(Vergilius)* Cipruson a természetes növénytakaró keménylombú erdő, ennek a maradványállományai még ma is fellelhetőek a Tróodosz – hegységben. Az erdőket aleppói fenyő, mandulafenyő és tölgy alkotja. Több tízezer maradt fenn még a régi cédrusfából is.[59] Kittim szigeteihez tartozhatott Kréta és Itália is,[*21] de Rodosz szigetén is volt hajóépítéshez alkalmas faanyag.[60]

[*20] A cédrusnak 4 féle változata volt ismert: az Atlasz hegységben (C. atlantica), a ciprusi (C. brevifolia) Ciprus szigetén, a libanoni (C. libani) a Libanonban és a Taurusz hegységben, és a Himalájában és Afganisztánban élő (C. deodara). (Magyar Nagylexikon 192. o.)

[*21] Krétán voltak cipruserdők. „Kréta még a római időkben is híres volt fájáról és Lithgow 1609-ben azt írta, hogy az Idát „egészen a csúcsáig ciprusfák borítják.” (Sinclair Hood: A Minószi Kréta Gondolat Bp. 1983. 23. o.) (Lithgow újkori Kréta utazó) „A bronzkori Kréta bizonyára bőségesen ontotta az építkezéshez felhasználható faanyagot; főleg fenyővel és ciprusfával dolgoztak, amely még ma is nő a Fehér – hegyeken.” (Sinclair Hood: A Minószi Kréta Gondolat Bp. 1983. 87-88. o.) Cupressus „az örökzöld (semper virens, Linn.) cziprusfa…főleg Creta szigetén az Ida hegyen talált kedvező talajra. 30 méter magasságot is elér, és pyramis alakjánál fogva, a mennyiben ágai vízszintesen nőnek, igen tetszetős. Kemény és illatos fáját elpusztíthatatlannak tartották, s a phoeniciaiak belőlük építették hajóikat. A görögök és italiaiak templomajtóakat, emléktáblákat, koporsókat és istenképeket készítettek belőlük, s ezért nagy tiszteletben tartották…Italiában sötétzöld levelei miatt Plutonak volt szentelve és a gyász jele volt.” (Ókori Lexikon A-Dem 1985. 497-498. o.) Kréta széles körű kereskedelmet folytatott, amely magába foglalta a görög szárazföldet és az égei szigeteket, de a krétai kereskedelem fő iránya délkelet volt, Ciprus, Szíria és mindenekelőtt Egyiptom. A krétaiak sokféle áru mellett fát is exportáltak. (Hegyi Dolores – Kertész István – Németh György – Sarkady János: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig Osiris Kiadó Bp. 1999. 87. o.)

Cédrusfa a ciprusi „Cédrus Völgy”-ben (Fotó: SG)

Ciprusi erdős táj (Páfoszi erdő) (Fotók: SG)

„Az Alpokban lomboserdők, nagyobb magasságokban fenyvesek uralkodnak. Közép-Itáliában gyakori a sudár növésű ciprus, az örökzöld tölgy, délebbre jellegzetes az ernyőszerűen ágas – bogas, pineának nevezett fenyő.” (Az antik Róma napjai Tankönyvkiadó Bp. 14. o.)

Fák a Tróodosz-hegységben

Az útjukról visszatérő nagy Tarsis hajók utolsó állomáshelyükön Kittim (Ciprus) szigetén Tírusztól 200 km –re északnyugatnak értesültek Tírusz pusztulásáról. *„Jövendölés Tírus ellen. Jajgassatok Tarsis hajói, mert elpusztíttatott, úgy hogy nincs benne ház és abba bemenet! **A Kitteusok földéről jelentetett meg nékik”** Ésa. 23,1* Egy másik prófécia pedig így szól Tírusz ellen: *„Nem fogsz többé örvendezni, te megszeplősített szűz, Sidon leánya; **kelj és menj át Kittimbe, de ott sem lészen nyugodalmad!”** Ésa. 23,12* Jer. 2,10-11-ben Kittim szigeteire történő utalás a nyugati szigetvilágra utal, azokra a szigetekre, ahol Kittim leszármazottai éltek. Kittimet egészen konkrétan a Rómaiakkal is azonosítják főleg Dán. 11,30-ban *„Mert kitteus hajók jőnek ellene és megijed”.* Bálám próféciája is említi Kittimet, amelyet a KIA*[22] kommentár így magyaráz meg: *„**4 Mózes 24:23-25.** Végül Bálám messze előretekintett és **Kittim hajóiról** szólt, melyek elpusztítják **Assúrt** és **Ébert**. Sok teológus úgy véli, hogy Kittim nemcsak Ciprusra utal konkrétan, hanem minden nyugat-mediterráni tengeri hatalomra általában, **különösen Rómára** (Jer 2:10; Ez 27:6; Dán 11:30). Ez az emlékezetes prófécia Assúr bukásában teljesedett be, amely Mezopotámiát és Perzsiát képviselte, és Éber pusztulásában, amely eredetileg a héberek vagy Izráeliek neve volt. Később Róma tényleg beolvasztotta az Asszíriai birodalom maradékát és Izráelt egyetemes birodalmába.”* A befejezéshez még az is hozzá tartozik, hogy Róma végezetre elvész: *„**És Kittim partjairól hajók jőnek**, és nyomorgatják Assúrt, nyomorgatják Ébert is, és ez is mindenestől elvész.” 4 Móz. 24,24 „hajók közelednek Kittimből. Térdre kényszerítik Asszurt, térdre kényszerítik Ebert. Elpusztulnak ők is örökre.” Szám 24,24 (Kat. Ford.) „Hadihajókon jönnek a ciprusiak, az asszírok fölé kerekednek, elpusztítják a hébereket s végül maguk is elvesznek.«” Szám 24,24 (Káldi Neovulgáta) „Hajók jönnek Kittim partjairól, megalázzák Assúrt, megalázzák Ébert, míg el nem pusztul az is.” 4Móz. 24,24 (MBT ford.)*

A Bibliából az látszik, hogy a rómaiak már korán megjelentek Cipruson. Kition (Citium) város nevét Kittimről kaphatta, aki egyben a város megalapítója is lehetett. Valószínűleg Görögországból költözött Kittim Ciprusra. Kittim legkorábbi említése a Bibliában Bálám próféciájában szerepel. Bálám a Kr. e. XV. században mondta el ezt a próféciát. Bálám próféciája a 4 Móz. 24,17-24-ben Isten ellenségeinek a végső pusztulásáról szól. Kittim konkrétan a 4 Móz. 24,24-ben szerepel és bár ez akkor, amikor elhangzott még a távoli jövőre szóló prófécia volt, az Igehely mégis azt sugallja, hogy Kittim, mint szigetlakó nép már ismert lehetett. *„És Kittim partjairól hajók jőnek, és nyomorgatják Assúrt, nyomorgatják Ébert is, és ez is mindenestől elvész.” 4 Móz. 24,24* Bálám próféciája itt Kittimmel olyan népeket említ együtt, mint az asszírok (Assur) vagy a héberek (Éber) akik már Bálám idejében is léteztek. Ézsaiás a VIII. században említi Kittimet (Ésa. 23,1;12) Jeremiás a VII. században (Jer. 2,10), Dániel pedig a VI. században említi (Dán. 11,30). Kition: *„A Larnaca mellett, 25 hektáros területen elterülő település Ciprus egyik legnagyobb kikötővárosa volt a i.e. 13-12. században.”* A régészek szerint Kitionban (ma Larnaca) a legkorábbi leletek a mükénéi korból származnak. A városból istennőszobrocska, jó minőségű kerámiaedények – kancsók, tálak kerültek elő. Cipruson gyártott cserépedényeken kívül mükénéi és egyiptomi cserépedények is előkerültek.[61]

A Biblia Kittimet (kitteusok) igen jelentős főleg tengeri nagyhatalomként mutatja be, amely Izrael népének is sok szenvedést okozott. **Kittim jelentése: *akik összemorzsolnak; szigetlakó.*[62]** Ez a jelentés összhangban áll Dán. 2,40–el, amelyben a Szentírás így beszél Rómáról: *„A negyedik birodalom pedig erős lesz, mint a vas; mert miként a vas széttör és összezúz mindent; bizony mint a vas pusztít, mind amazokat szétzúzza és elpusztítja.”* Történelme folyamán az ókori Róma állandóan háborúban állt. Rómában a Janusz kaputa város alapításától fogva (a hagyomány szerint ez Kr. e. 753) Krisztus születéséig csak

*[22] Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány; A Biblia ismerete sorozat

négyszer zárhatták be, két eset ebből is Augusztusz idejére esett. (Ez a kapu háború idején nyitva állt és csak békeidőben zárták be. Ha háborút üzentek a konzul kinyitotta a templom kettős kapuját és felszólította a hadra fogható embereket, hogy lépjenek át vele rajta.)[63] Származás szerint a rómaiak is tulajdonképpen egy görög népcsoport (1Móz 10,4; 1Krón 1,7), de sajátos kultúrát is fejlesztettek, amely elkülönítette őket mind a görög mind pedig más népektől. A kutatók szerint Cipruson akháj és aiol görög törzsek éltek.[64] Feltehetően a régészek Cipruson, a korai kittieket nem rómaiakként azonosítanák, hanem az aiol görögök közé sorolnák be. A Pecz féle Ókori Lexikon szerint a kutatók az aiolok alatt azokat a görögöket értik, akik nem tartoznak sem az akhájokhoz, sem a jónokhoz, sem a dórokhoz. „A történelmi korban közös névvel helleneknek nevezett görögök közt 4 főbb törzset különböztettek meg, u. m. ionokat, dorokat, aeolokat és achaeusokat, melyek főképpen dialectusuk által különböztek egymástól…Az aeolusok nem is annyira törzset alkottak, mint inkább nevük alatt foglalták egybe azokat a görögöket, kik nem tartoztak a többi 3 törzshöz. Ezért nevezték volna őket némelyek szerint *aeolusoknak,* azaz *vegyeseknek.* Hozzájuk számítják a boeotiaiakat, thessaliaiakat, elisieket, phocisiakat, locrisiakat, aetoliaiakat; aelolusokat találunk Kis Ázsiában a róluk elnevezett Aeolisban, valamint az átellenben fekvő Lesboson.”[65]

Kition romjai (Larnaka) (Fotók: SG)

Zak. 9,13-ban ezt olvassuk: *„Mert kifeszítem Júdát magamnak mintegy kézívet és megtöltöm Efraimot;* ***és felindítom fiaidat, oh Sion, a te fiaid ellen, oh Jáván, és olyanná teszlek, mint a hős fegyvere.”*** *(Zakariás a perzsa birodalom idejében munkálkodott. (Zak, 1,1; szolgálatának kezdete Kr. e. 520 de ez a prófécia néhány évvel később hangzik el).* Ennek az Igehelynek a végidőre szóló jelentését már a korábbi fejezetben elmagyaráztam. Az apostolok idejében pedig úgy teljesedett, hogy a keresztények eljutatták az evangéliumot *’Jáván fiai’*-hoz amely itt nem csak a görögöket hanem a rómaiakat is jelenti minthogy Kittim Jáván fia volt és az evangélium örömhíre Rómába is eljutott (Apcsel. 19,21). (Egyes fordításokban a Jáván személynév helyett a Görögország földrajzi név szerepel, amely, mint a Jáván név földrajzi meghatározása helyes ugyan, de ilyen értelemben csak *’Görögország fiairól’* vagyis a görögökről lenne szó, de a Szentírás a rómaiakat is kétségkívül a görög törzsatyától Jávántól származtatja. Helyesebb tehát, ha a Jáván személynevet hagyjuk meg a Görögország földrajzi megfelelő helyett, hiszen a személynév vált földrajzi hellyé és nem fordítva továbbá a személynek vannak fiai nem magának a földrajzi helynek. Azonban a személynévként fordított *’Jáván fiai’* nem csak a klasszikus értelemben vett Görögországot jelentik, hanem mindazokat a helyeket is ahová Jáván fiai eljutottak így pl. Itáliát (Rómát), Ciprust, Rodoszt, Krétát, Szicíliát, vagy Hispániát is.) Pál apostol szintén meglátogatta ezeket a helyeket utazásai során, bár spanyolországi látogatásának csak szándékát említi az írás (Apcsel. 13,2-6; Tit. 1,5; Apcsel. 21,1; Róm. 28,14 – 16; Apcsel. 28,12; Róm. 15,24; 28). (Gondolkodjunk el azon, hogy a Szentírás ebben az Igehelyben az apostolok fellépése előtt több mint 500 évvel előtte megjövendölte azt a nagyszabású eseményt, hogy az evangélium átütő erővel fog terjedni a pogányok között is. Ami régen prófécia volt az ma már történelemmé vált! Legyen tehát bizodalmunk hozzá, hogy a legvégső időben is ugyanúgy teljesedni fog, ahogy korábban már teljesedett!) A Szentírásból tehát látszik, hogy Kittim leszármazottai Cipruson kívül más szigeteken is letelepedtek, úgymint pl. Dél – Itáliában. A rómaiak ősatyját, Kittimet a Szentírás Jáván fiaként tartja számon.

Dódánimot a Görögországban lévő Dódonával azonosítják vagy Rodosszal (rózsák szigete),[66] ebben az esetben a név **Rodánimként** olvasandó. Többen ezt a nevet inkább Ródánimnak olvassák. A Szentírás csak nagyon kevés adattal szolgál erről a személyről. A Biblia szerint Jáván 4. fia (1 Móz. 10,4) tehát egy alapvetően görög népcsoport, amelyik a szigetlakó népek közé tartozik (1 Móz 10,5). Az épeiroszi Dódóna (Dódóné) ismert volt híres jósdájáról. Sztrabón hivatkozik Ephorosra aki szerint a dódónai jósdát pelaszgok alapították. Ugyancsak idézi Hésiodost is, aki szerint Dódóna a pelaszgok székhelye volt.[67] Hérodotosz szerint a legrégibb jóshelynek tartották Hellaszban (Görögország).[68] Egyesek szerint „a thessaliai Phthiotisban volt egy régebbi Dodona és Hellas s innen alapítatott az epirusi."[69]
A nevet Rodánimként olvasva Rodosz szigetével hozzák összefüggésbe a kutatók. Rodosz szigetét a görög népek közül a már említett akhájokon kívül a dórokkal hozhatjuk kapcsolatba. A görög hagyomány (Sztrabón) a telkhineket *(olvasztók; bűbájosok)*[70] említi a sziget őslakóiként, akik eszerint Krétáról Ciprusra majd Rodoszra mentek és „elsők voltak a vas és réz feldolgozásban".[71] Ciprusi tartózkodásukat Pauszaniasz is említi és Boiótiába való költözésükre is következtet a Teumésszoszban látható Athéna Telkhinia szentélyből.[72] Rodosz sziget a Telkhinis nevet is viselte a telkhinektől származtatva.[73] A telkhinek a maguk szokásait és vallását meghonosítva a szigeten virágzó kereskedelmet folytattak. A sziget azonban nagyobb jelentőségre csak a dór bevándorlást követően emelkedett.[74] A legtöbb dór gyarmatváros a közeli szigeteken és a szárazföldön is Rodoszból áradt széjjel és azzal együtt szövetséget az úgynevezett dór *hexapolist (Lindus, Ialysus, Camirus (Rodoszon lévő városok) Cos,(Kósz szigetén fekvő város) Cnidus, Halicarnassus (a kontinenshez tartozó városok))* alkották. Rodosznak az egyik legnevezetesebb gyarmata a szicíliai Gela*[23] volt, de voltak más gyarmatai is mindenfelé, mint pl. Soli (Soloi) Kilikiában.[75] De maguk a dórok nemcsak a Földközi – tenger vidékén terjeszkedtek, hanem a Fekete – tengernél is létrehoztak gyarmatvárosokat (Megarai alapítással).

Lakoniai hydria Kr. e. 555-550 (Rodoszi Régészeti Múzeum)
A régi emberek még erős testalkatúak voltak, ahogy egy Igevers is bizonyságot tesz erről: *„Nem paripák erejében telik kedve,* ***nem is a férfi lábszáraiban gyönyörködik;"*** *Zsolt. 147,10* –mondja az Ige Istenről. (Fotó: SG)

*[23] Gela hatalmassá fejlődött, de saját gyarmatvárosa Acragas, amely még hatalmasabb lett nála később elhomályosította. (Ókori Lexikon Dem-L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 791. o. - Gela)

Kamiros városának romjai (Fotók: SG)

(Fotók: SG)

Rodoszi erdős táj (Fotók: SG)

Lindos-i Acropolis (Fotók: SG)

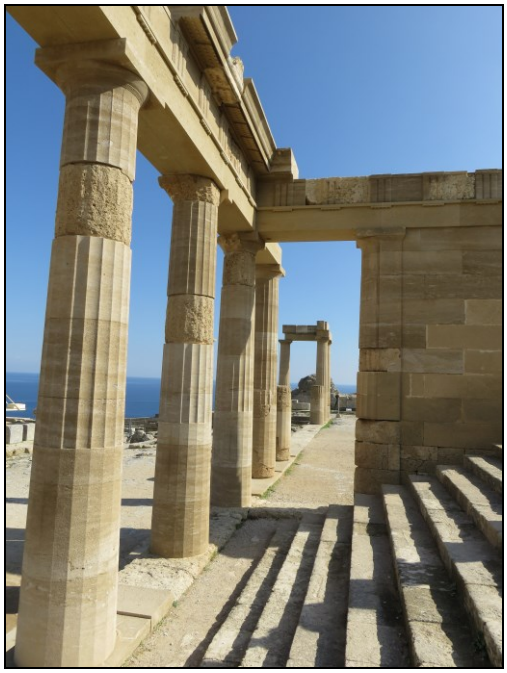

Lindos-i Athéna Lindia templom (Fotók: SG)

Ialysos maradványai

Athéna Polias templom romjai (Fotók: SG)

A Földközi-tengeri térség gyarmatosításában nemegyszer fontos szerepet játszottak azok a keleti szél által tomboló viharok, amelyek megváltoztatták a hajósok útját.[*24] Ilyen viharok persze nem csak a gyarmatosítókat, hanem az egyszerű utazókat is eltéríthették eredeti úti céljuktól. Pál apostol például egy ilyen súlyos vihar következtében jutott Máltára (Melita (mézfolyam)[76] Csel. 27,12-28,1). (A sziget megalitikus templomairól volt híres).

[*24] Thuküdidész írja, hogy „Ilion elfoglalása után az akhájok elől megmenekült néhány trójai csapat Szíciliába hajózott, s miután itt a szikanoszok szomszédságában letelepedtek, közös néven elümoinak nevezték őket. Közelükben telepedett le néhány phókiszi, akiket a vihar annak idején Trójától először Libüa, majd Szicília partjaihoz sodort." (Thuküdidész: A Peloponnészoszi háború Európa Könyvkiadó Bp. 1985. 467-468. o.)

A görög-római világ (Rajz: SG)

A Biblia szerint a Görög és a Római Birodalom alábbvaló volt a korábbi birodalmaknál. A Szentírás a görög birodalmat a »réz« –zel, a római birodalmat pedig a »vas« –sal jellemzi Dán. 2,39-40-ben. *„És utánad más birodalom támad, alábbvaló mint te; és egy másik, egy harmadik birodalom,* ***rézből való,*** *a mely az egész földön uralkodik. A negyedik birodalom pedig* ***erős lesz, mint a vas;***[*25] *mert miként a vas széttör és összezúz mindent; bizony mint a vas pusztít, mind amazokat szétzúzza és elpusztítja."* Jeremiás 6,28 pedig ezt mondja a pogányok színvonalára süllyedt izraelitákról: *„Mindnyájan igen vakmerők, rágalmazva járnak, réz és vas; mindnyájan elvetemültek ők."*

[*25] Elba szigetén bányásztak vasat és vele szemben Itália északnyugati (Toszkán-hegyvidék), ill. délnyugati részén (Tolfai-hegyek) is gazdag érchegységek (vörösréz, vas, kisebb mértékben ólom és ezüst) voltak. *„Villog a tat tetején aranyos ragyogással Apolló. Hatszáz harcszerető fiatalt hozzá anya-váruk Küld, Populónia, háromszáz pedig ilvai, innét Jő, a chalybsok e vasban dús, hirhedt szigetéről." (Vergilius)* (Vergilius összes művei (Fordította: Lakatos István) http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm) (Elba latinul Ilva)

„A régészek Mykénétől északra Nemeában rézbánya nyomaira bukkantak. Néhány tudós szerint Mykéné gazdagságának forrása a rézlelőhelyek kiaknázása volt."[77] Ókori Görögország: *„Az országnak sok ásványkincse van. Gazdag gyönyörű márványban, kitűnő agyagban, a fémek közül az ezüstöt, rezet, ólmot, később vasat, Thasos szigetén pedig aranyat bányásztak…..Néhány fémfajtát (ón) azonban importálni kellett."*[78] (Rajz: SG)

A Szentírás említi még a keltákat is **Galaták** néven (Gal. 1,2; 3,1). „Az i. e. III. században a kelták kudarccal végződő hadjáratot vezettek Makedóniába és Görögországba, valamint Kisázsiába, ahol egy részük meg is telepedett; később ezeket nevezték galatáknak."[79]
Galatia volt az a terület „amely valamikor központi tartománya volt a phrygiai királyságnak Itt volt a phrygiai kultuszok ősi központja, Pessinus városa, amelyet a „nagy istenanya" (Kybelé) szent városaként tiszteltek; továbbá két másik ősi város: Gordion és Ankyra. A III. század elején itt telepedtek meg a galaták az I. Antiochos csapataitól elszenvedett vereség után…a törzsi rendszert megtelepedésük után is megtartották. A három galata törzs (Tolistobógioi, Tektosages, Trokmoi) élén törzsfők állottak, akik hatalmukat a törzsi arisztokráciával osztották meg. E törzsek további fejlődésének lehetőségei meglehetősen kedvezőtlenül alakultak. A Seleukidák óriásbirodalmának területei, valamint a gyorsan fejlődő Pergamon, Pontos és Bithynia birtokai közé ékelődött Galatia el volt vágva a tengerre vezető kijáratoktól és a kereskedelmi forgalmat lebonyolító fő útvonalaktól."[80] A tectosagok a mai Ankara, a tolistogák Pessinus, a trocmiansok pedig Tavia közelében telepedtek le.[81] Galatia: A „görögökkel való egyesülésük után Gallograecinek neveztettek."[82] „A galata-kelták a döntően görög környezetben számos hellén szokást átvettek, ám kelta kultúrájukat még századokig megőrizték…Szent Jeromos még a Kr. u. IV. században is arról ír, hogy a galaták saját nyelvüket beszélik."[83] „A törzsek között a közös nyelv mellett az összekötő kapocs a közös szentély (drunemeton) volt, ahol druidák vezetésével vallási szertartásokat

rendeztek. A három törzs ettől eltekintve elkülönült egymástól. Gyakran viszálykodtak egymással, és erőiket csak közös veszély esetén egyesítették…A görögök sohasem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a galata területeket. Ez csak a görögök helyébe lépő római légióknak sikerült."[84] „A Caesar és Pompeius között kitört polgárháborúban a kelták mint általában, a vesztes oldalra álltak. A győztes Caesar ezért elvette maradék szabadságukat is. Fogadott fia, a később Róma első császáraként uralkodó Augusztus Kr. e. 24-ben Galatiát provinciaként csatolta a birodalomhoz."[85] A keltákat a rómaiak *gallusok* -nak nevezték.[86] A görög írásokban találhatóak a legkorábbi utalások a keltákra vonatkozóan ahol *keltoi*-nak nevezik őket.[87] „Az ókori görög és római szerzők elég egybehangzóan magas, jó felépítésű, szőke hajú embereknek írják le a keltákat, akik ügyes lovasok voltak, és nagy szakértelemmel hajtották kétlovas harci kocsijaikat, s akik bátrak, energikusak, békétlenek, fennhéjázók és rettenthetetlen harcosok voltak."[88] „Sztrabón leírása szerint a kelták „arany ékszereket, nyakláncokat, kezükön és karjukon karpereceket" viseltek s „a magasabb rangúak arannyal átszőtt, festett ruhákban jártak." A temetkezési helyekről csodálatos karperecek, nyakláncok, gyöngyök, fibulák, különlegesen megmunkált fémövek, bokaperecek és gyűrűk kerültek elő."[89] „…Polübiosz élénk leírással szolgál a kelták azon szokásáról, hogy meztelenül harcoltak és ellenségeik fejét trófeaként levágták."[90] „A csatában megölt ellenfél fejét levágták – közli Diodórosz - , és a lovuk nyakához erősítették a trófeát." [91] A kelták Közép és Nyugat – Európa jelentős részén éltek többek között a mai Franciaország, Németország, Svájc, Spanyolország (itt keveredtek az ibérekkel; keltibérek), Anglia, Ausztria és Magyarország területén. „Amint az etruszkok hatalma hanyatlott, a kelták keresztülgázoltak Észak – Itálián, és Kr. e. 4. század közepére olyan mértékben uralmuk alá hajtották a térséget, hogy a rómaiak Alpokon inneni Galliának (Gallia Cisalpina) nevezték, ellentétben az Alpokon túli Galliával (Gallia Transalpina) azaz a mai Franciaországgal. Időközben kalandozó kelta egységek eljutottak még az olasz csizma sarkára, Apuliába is…"[92] A kelták bálványimádók voltak. A kelta vallásban „Az erdők, hegyek, folyók, erek, egyes törzsek szellemeinek stb. kultusza mellett kialakult a napisten, a villámlás, a háború, az élet és a halál, az egyes mesterségek, az ékesszólás stb. istenének a tisztelete is. Némelyik istennek emberáldozatot mutattak be."[93] A kelta papság két csoportból állt. Az egyik csoport a *vateseké* volt. Ők áldozatokat mutattak be és jósoltak. A másik csoportot a *druidák* alkották, akik a felsőbb társadalmi réteghez tartoztak, filozófusnak számítottak az ifjúságot nevelték és bíráskodtak.[94] A kelta papság a *druidák* az arisztokrácia képviselőiből kerültek ki és titkos tanítások birtokában voltak. Ezeket a titkos tanokat (druida tanok) szóban hagyományozták át egymásra. Elsajátításuk 20 évig is eltarthatott.[95] Ceasar szerint: *„A druidák a vallási ügyekkel foglalkoznak, ők mutatják be a közösség és az egyének áldozatait, ők adnak felvilágosítást vallási kérdésekben; de a tanulni vágyó fiatalok is seregestül özönlenek hozzájuk, és általában nagy a becsületük a nép előtt. Innen van, hogy ők bíráskodnak csaknem minden vitás kérdésben, ami törzsek vagy magánemberek között felmerült; ha valami gaztettet követtek el, ha gyilkosság történt, ha hagyatéki vagy határsértési perre kerül sor, ugyancsak ők határoznak, ők szabják meg a kártérítés és a büntetés összegét, és annak a peres félnek vagy közösségnek, mely határozatukat nem fogadja el, megtiltják az áldozatokon való részvételt. Ez a gallok szemében a legsúlyosabb büntetés. Akit ilyen tilalommal sújtanak, azt istentől-embertől elrugaszkodott bűnösnek tekintik: mindenki kitér az útjából, senki sem közeledik hozzá, senki sem áll szóba vele, hogy az érintkezés kárhozatos hatása alól ment maradjon; panaszait nem orvosolják, ha mégoly jogosak is, és semmiféle hivatalt nem ruháznak rá. A druidák testületét egy ember vezeti: tekintélyének mindannyian alávetik magukat. Halála után a többiek közül az foglalja el a helyét, akit különösképpen tisztelnek; ha többnek van egyenlő esélye, a druidák szavazata dönt, de sokszor fegyverrel küzdenek meg az elsőségért. Az év meghatározott időszakában, szent helyen gyűlést tartanak; ez a hely a carnusok földjén van, mert gall felfogás szerint a carnus föld egész Gallia közepe. Ide sereglenek össze*

mindenünnen a pereskedők, és zokszó nélkül alávetik magukat a druidák ítéletének vagy döntésének. Tanításuk és életmódjuk állítólag Britanniában alakult ki, onnét került át Galliába; akik közelebbről meg akarják ismerni, javarészt manapság is oda utaznak, hogy tanulmányozzák. A druidák általában nem mennek háborúba, és nem fizetnek adót; honfitársaiktól eltérően, fel vannak mentve a katonáskodás és egyéb kötelezettségek alól. A nagy kiváltságok csábítására sokan önként szegődnek el a druidákhoz tanítványnak, másokat szüleik és rokonaik küldenek hozzájuk. Állítólag tekintélyes számú verset kell megtanulniuk kívülről, s ezért jó néhányan húsz éven keresztül folytatják tanulmányaikat. A tananyag írásba foglalását bűnnek tekintik, míg minden más dologban, például a magán- és közszámadásoknál a görög nyelvet alkalmazzák. Ezt a szokást szerintem két okból honosították meg: nem akarták, hogy tanításuk a nép között is elterjedjen, s hogy a tanulók írott szövegek birtokában elhanyagolják emlékezőtehetségüket; mert csaknem általános jelenség, hogy az írásra hagyatkozásnak tanulásnál az emlékezet és a szorgalom látja kárát. Tanításuk fő tétele az, hogy a lélek nem pusztul el, hanem a halál után egyik emberből a másikba költözik, s ez a tanítás - hittel vallják - a bátorság leghatásosabb serkentője: megszünteti a halálfélelmet. Számos elméletük van még a csillagokról, azok mozgásáról, a világ és a föld nagyságáról, a természetről, a halhatatlan istenek hatalmáról és sajátos képességeiről; ezeket mind továbbadják az ifjúságnak."[96] Nyelvtudósok szerint a *„druida"* szó olyan szóból keletkezett, amelynek jelentése *„mély tudás"* vagy a *„tölgyfa tudása"*. „A kelta területeket Galatiától az Ír – szigetekig behálózták a *„drunemetonnak"* nevezett megszentelt tölgyfaligetek."[97] „A tölgyfák jelentős szerepet töltöttek be a kelta vallási gyakorlatban. A tölgyfaligeteket szent helyeknek tartották, ahol vallási szertartásokat tartottak."[98] Többek között jósoltak is itt. A Bibliában is szerepel *„a Jósok tölgyfája" Bír 9,37 (Kat. ford.)* vagy *„a Jóslás Tölgye" Bír. 9,37(MBT ford.)* elnevezés. A Bibliában a próféták nemegyszer emelték fel szavukat az ilyen pogány bálványimádási gyakorlat ellen. *„A hegyek tetején áldoznak és a halmokon füstölnek: a cserfa, a nyárfa és a tölgyfa alatt, mert kedves annak az árnyéka. Ezért paráználkodnak a ti leányaitok, és házasságtörők a ti menyeitek." Hós. 4,13 „A kik lángoltok a bálványokért minden zöld fa alatt, megöltök gyermekeket a völgyekben, a hegyek hasadékai alatt." Ésa. 57,5 „És megtudjátok, hogy én vagyok az Úr, mikor sebesültjeik ott lesznek bálványaik között az ő oltáraik körül, minden magas halmon, minden hegyeknek tetein, minden zöld fa alatt és minden lombos terpentinfa alatt, a hol csak kedves illatot adának minden bálványaiknak." Ezék. 6,13 (Lásd még Ezék. 20,28; 2 Kir. 16,4; 17,10; Jer. 3,6)* Eredetüket a kelták Ceasar szerint egy személyre vezették vissza, akit ő a kelta ős megfelelőjeként *'Dis Pater'* -nek nevezett. *„A gallok mind azt állítják, hogy Dis Patertól erednek, ami - mint mondják - druida hagyomány."*[99] (A bálványistenek emlékezetét a druidák tartották fenn.[100]) Dis Pater úgy ismert, mint az alvilág és a halottak római istene. A név azt jelenti, hogy *„gazdag atya"*.[101] A római történetírók a kelták vallását megpróbálták a római valláshoz hasonlítani. „A kelták vallása természeti tünemények istenítése. Főisteneik (Caesar szerint) megfelelnek Apollo, Mars, Jupiter és Minerva szerepének és azért a római íróknál e néven fordulnak elő."[102] A „halottakkal való kapcsolatteremtésbe vetett hit képezte a pogány bálványimádás alapkövét. A pogányok istenei – hiedelmük szerint – elhunyt hősök istenné vált lelkei voltak."[103] A kelták rendkívül kedvelték a disznóhúst, az alkoholt és a nyílt szexualitást.[104] A keltáknál a kézművesség és a földművelés magas fokú volt (tőrök – ékszerek; vágó éllel ellátott nehéz eke használata).[105] „Jó híre volt Itáliában a kelta vidékekről származó finom őrlésű lisztnek is."[106] A régi élelmiszerek nagyobb tápértékkel bírtak, mint a maiak. A kelták például „Három ókori gabonafajt termesztettek – az alakort, a tönkölybúzát és a tönkebúzát -, amelyeknek sokkal kevesebb nitrogénre volt szükségük, mint jelenkori megfelelőiknek és, ahogy a botanikusok felfedezték, a mai fajtáknál kétszer annyi fehérjét tartalmaztak."[107] A legnagyobb becsben előttük a barom és az arany állt, ha ugyanis tovább kellett menni ezeket könnyen vihették magukkal.[108] A kelták jó harcosok voltak. Julius Ceasar szerint *„a gallokat katonai*

erényeikért tartották kiválóbbnak a többi népnél,"[109] Teljes odaadással szolgálták vezérüket, és ha az meghalt egyikük sem riadt vissza a haláltól.[110] A kelták zsoldosként elszegődtek Szicíliába, Spártába, Karthágóba, Szíriába, Egyiptomba (a Ptolemaioszokhoz),[111] Rómába és még kínai császár seregébe is.[112]

Kelta kard (Kelta Múzeum - Hallein, Ausztria) (Fotó: SG)

„A III. században Kappadokia nyugati területeit a galaták ragadták el, akik különben is állandó veszélyt jelentettek Kappadokiára nézve, de ugyanakkor a kappadokiai és pontosi uralkodók zsoldosként is használták őket."[113] „Kelet királyai sem viseltek háborút soha a gallusok zsoldos hadserege nélkül, s ha kiűzték őket országukból, nem másokhoz, hanem a gallusokhoz menekültek. Akkora rémületet jelentett a gallus név és fegyvereik győzhetetlen szerencséje, hogy sem előbbiek nem érezték biztonságban hatalmukat, sem utóbbiak nem hitték, hogy visszaszerezhetik elveszett méltóságukat a gallusok vitézsége nélkül." – írja Iustinus."[114] „Zsoldosként kerültek a kelták Kis-Ázsiába Kr. e. 278-ban. Három, feltehetően Közép – Európában lakó törzsből, a *Tolostibogii*ból, a *Tectosages*ből és a *Trocmi*ból a bithüniai király, Nikomédész hívására érkeztek harcosok, hogy segítsenek az uralkodónak a szomszédos Szeleukida király, I. Antiokhosz Szótér elleni harcban. A kelták családjaikat és az életmódjukat is magukkal vitték; a harcok csillapodtával törzsi hegyi erődítményeket emeltek, és egymással versenyezve fosztogatták a környék földművelő lakosságát. Végül a mai Ankara melletti, később Galatiaként ismert, meglehetősen nagy területre szorították őket. Az újonnan betelepedett kelták által végzett pusztítás mellett a történelmi források elsősorban azért említik Galatiát, mert Szent Pál később meglátogatta az itt lévő településeket is."[115] *„Miután Pál és Silás meglátogatták a Pisidiában és annak közeli határain fekvő gyülekezeteket, Timótheussal együtt keresztülhaladtak "Frigia és Galácia tartományán", ahol nagy erővel hirdették az üdv örömhírét. Galata lakói bálványimádók voltak, de amikor hallották az apostolok prédikációit, örömmel elfogadták az üzenetet, mely szabadulást ígért a bűn rabságából."*[116] *(Lásd Csel. 15,40-16,4-6) (Pizidia Tartomány Kis-Ázsia délnyugati részén. Északon Frígia, délen Pamfilia, Keleten Likaónia, Nyugaton Kávia határolja. Területén végigvonul a Taurus hegység.)*[117] Legjelentősebb városa Antiókhia volt.

Kelta sír (Hochdorf, Németország) – ilyen tumuluszba csak a gazdagokat temették a kelták a szegényebbeket elhamvasztották. (Fotó: SG)

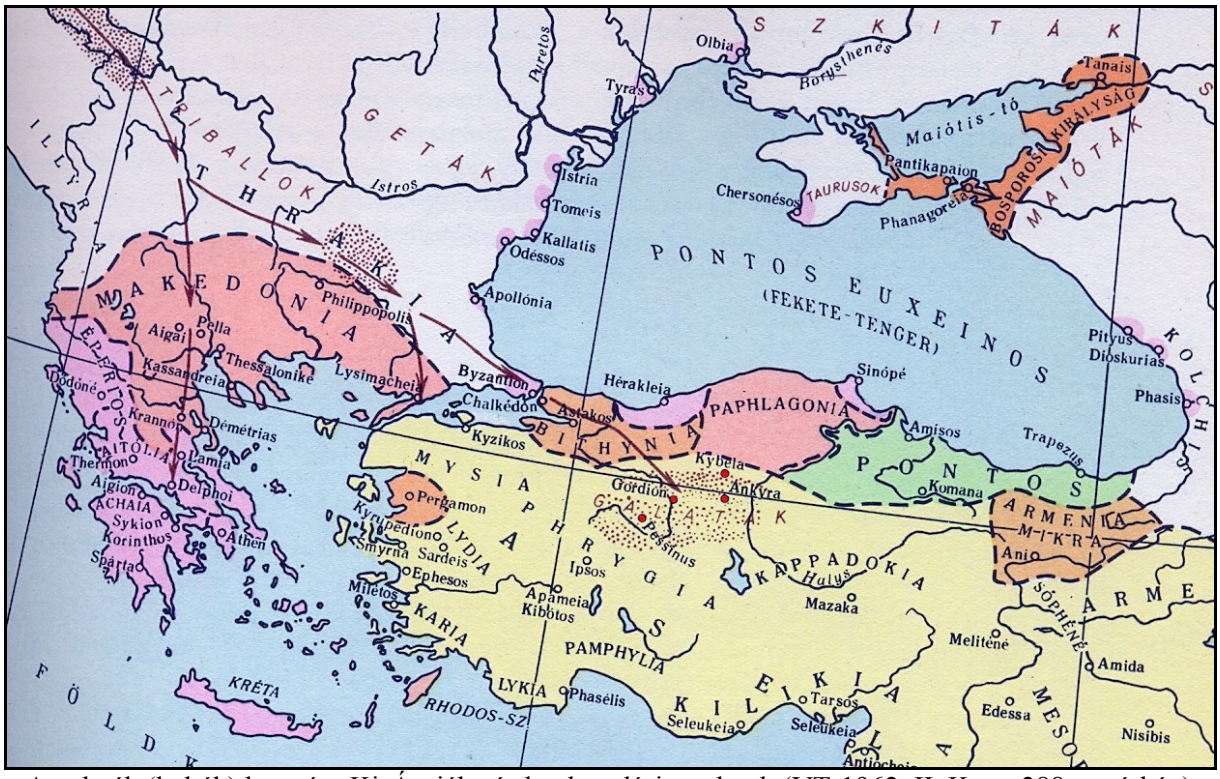

A galaták (kelták) betörése KisÁzsiába és letelepedési területük (VT-1962. II. Kötet 288. o. térkép)

A három kelta törzs elhelyezkedése Galatiában (VT-1962. II. Kötet 656. o. térkép)

© Sipos Gábor

Idézetek jegyzéke

[1] Ókori Lexikon A-Dem Könyvértékesítő Vállalat Bp. 1985. 503. o.
Magyar Nagylexikon 435. o.
[2] Ancient Cyprus Nicosia 2012. 56. o.
[3] Magyar Nagylexikon Akadémia Kiadó Bp. 1993. 410. o.
[4] Haag Lexikon (virtuális – Ciprus)
[5] Bronzkori égetett téglák Cipruson MTI/Panoráma 1993. január 22.
[6] Ókori Lexikon Dem-L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 829. o. - Gypsum
[7] Pauszaniasz: Görögország leírása I. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 322. o.
[8] Mükénéi kráter Kr. e. 14. századra keltezve – Larnaka Körzeti Múzeum
[9] Larnaka Körzeti Múzeum – Mükénéi kráter Pülából Kr. e. 12. sz. szekerekkel díszítve; Mükénéi kráter Pülából Kr. e. 14. sz. díszítve 4 szekér jelenettel – Nicosia Ciprus Múzeum
[10] Bibliai Nevek és Fogalmak (virtuális – Kittim)
[11] Bencze Ágnes – Terrakották és közösségek - /Sabine Fourrier könyve az archaikus kori ciprusi királyságok plasztikai stílusairól / (PDF)
[12] Wikipédia - Aphrodité
[13] Keresztény korból származó szexuális átoktábla Ciprusról 2008. július 15. - MTI
[14] Ókori Lexikon A-Dem Könyvértékesítő Vállalat Bp. 1985. 503-504. o.
[15] Keresztyén Bibliai Lexikon (virtuális – Ciprus)
[16] Nagy Képes Világtörténet http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r02f06.htm
[17] Pauszaniasz: Görögország leírása I. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 187. o.
[18] Pauszaniasz: Görögország leírása I. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 267. o.
[19] Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 397. o.
[20] Pauszaniasz: Görögország leírása I. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 8. o.
[21] Ókori Lexikon Dem – L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 819. o.- Graecia
[22] Ókori Lexikon A-Dem Könyvértékesítő Vállalat 1985. 9. o. – Achaia, Achaja
[23] Ancient Cyprus Nicosia 2012. 58. o.
[24] Világtörténet I. Kötet Kossuth Könyvkiadó 1962. 402. o.
[25] Ókori Keleti Történeti Chrestomathia Nemzeti Tankönyvkiadó 246. o.
[26] Anchor Bible Dictionary - Elishah
[27] Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 134/137. o.
[28] Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora Gondolat Bp. 1984. 18. o.
[29] Anchor Bible Dictionary - Elishah
[30] Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 139. o.
[31] Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 132-133. o.
[32] Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 132. o.
[33] Peter Warren: Az égei civilizációk Helikon Könyvkiadó 1975. 133. o.
[34] Ancient Cyprus Nicosia 2012. 58. o.
[35] Ancient Cyprus Nicosia 2012. 57. o.
[36] Ókori Keleti Történeti Chrestomathia Nemzeti Tankönyvkiadó 183. o.
[37] Crestomathia, 57. o. Kákosy László fordítása
[38] Világtörténet I. Kötet Kossuth Könyvkiadó 1962. 375. o.
[39] Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiában Akadémia Kiadó 1981. 25. o.
[40] Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: A görög kultúra aranykora Gondolat Bp. 1984. 20. o.

[41] Hegyi Dolores – Kertész István – Német György – Sarkady János: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig Osiris Kiadó Bp. 1999. 105-106. o.
[42] Hegyi Dolores – Kertész István – Német György – Sarkady János: Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig Osiris Kiadó Bp. 1999. 110. o.
[43] Történelmi Világatlasz Cartographia 13. o. (A Föníciai és görög gyarmatosítás)
[44] Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 705. o.
[45] Wikipedia - Danuna
[46] Hegyi Dolores: Az iónok Kisázsiában Akadémia Kiadó 1981. 26. o.
[47] Hérodotosz: A görög – perzsa háború Osiris Bp. 2000. 391. o.
[48] Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 8. o.
[49] Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp.93/371. o.
Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 396. o.
[50] Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp.16. o.
[51] Ókori sírbolt Homéroszi jelenetekkel 2006. március 23.-MTI
[52] Hegyi Dolores: Ciprus az ókorban História 1982-02.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch13.html
[53] Ancient Cyprus Nicosia 2012. 64. o.
[54] Britannica Hungarica 163. o.
[55] Hegyi Dolores: Ciprus az ókorban História 1982-02.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch13.html
[56] Régészeti felirat a ókori város helyszínén
[57] Bibliai nevek és fogalmak – Elisa; KBL - Elisá
[58] Vergilius összes művei (Fordította: Lakatos István)
http://mek.niif.hu/06500/06540/06540.htm
[59] Magyar Nagylexikon 434. o. - Ciprus
[60] Ókori Lexikon Pub- Z Könyvértékesítő Vállalat 1985. 645. o.
[61] Késő bronzkori kikötővárost tárnak fel Cipruson MTI
[62] Bibliai nevek és fogalmak – Kittim; virtuális
[63] Ókori Lexikon Dem-L 1985. 1002. o. - Janus
[64] Hegyi Dolores: Ciprus az ókorban História 1982-02.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/82-02/ch13.html
[65] Ókori Lexikon Dem – L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 819. o.- Graecia
[66] Bibliai nevek és fogalmak – Rodusz / KBL – Rodosz; virtuális
[67] Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 341-342. o.
[68] Hérodotosz: A görög – perzsa háború Osiris Bp. 2000. 132. o.
[69] Ókori Lexikon Dem – L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 819. o.- Graecia
[70] Ókori Lexikon Pub-Z Könyvértékesítő Vállalat 1985. 932. o. - Telchines
[71] Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 685. o.
[72] Pauszaniasz: Görögország leírása II. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 160. o.
[73] Strabón: Geógraphika Gondolat 1977. 685. o.
[74] Ókori Lexikon Pub-Z Könyvértékesítő Vállalat 1985. 645. o.
[75] Ókori Lexikon Pub-Z Könyvértékesítő Vállalat 1985. 645/810. o. – Rhodus, Soli
[76] Bibliai nevek és fogalmak - Melita
[77] VILÁGTÖRTÉNET I. Kossuth Könyvkiadó 1962; 409. o.
[78] VILÁGTÖRTÉNET I. Kossuth Könyvkiadó 1962; 393. o.
[79] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 139. o.
[80] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 263. o.
[81] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 61. o.
[82] Ókori Lexikon Dem – L Könyvértékesítő Vállalat 1985. 781. o.

[83] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 61/64. o.
[84] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 61-63. o.
[85] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 63. o.
[86] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 126. o.
[87] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 18. o.
[88] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 17. o.
[89] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 92. o.
[90] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 18. o.
[91] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 67. o.
[92] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 67. o.
[93] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 144. o.
[94] Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon Corvina Kiadó 1971. 69. o.
[95] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 144. o.
[96] Iulius Caesar feljegyzései – A gall háborúról / A polgárháborúról Fordította: Szepessy Tibor 13-14.
[97] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 21. o.
[98] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 108-109. o.
[99] Iulius Caesar feljegyzései – A gall háborúról / A polgárháborúról Fordította: Szepessy Tibor 18.
[100] Révai Nagy Lexikon – Kelta mitológia 427. o.
[101] http://www.britannica.com/EBchecked/topic/165136/Dis-Pater
[102] Révai Nagy Lexikon – Kelta mitológia 427. o.
[103] E. G. White: Pátriárkák és próféták Bibliaiskolák Közössége (első kiadás) 753. o.
[104] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 100; 18/58/102; 103. o.
[105] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 140-141. o.
[106] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 141. o.
[107] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 99. o.
[108] Ókori Lexikon A-Dem Könyvértékesítő Vállalat Bp. 1985. 393. o.
[109] Iulius Caesar feljegyzései – A gall háborúról / A polgárháborúról Fordította: Szepessy Tibor 54.
[110] Ókori Lexikon A-Dem Könyvértékesítő Vállalat Bp. 1985. 393. o.
[111] Pauszaniasz: Görögország leírása I. Kötet Pallas Stúdió – Attraktor KFT. Bp. 2000. 15. o.
[112] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 68. o. / Világtörténet II. Kossuth Könyvkiadó 1962. 140. o. ; Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 66. o.
[113] VILÁGTÖRTÉNET II. Kossuth Könyvkiadó 1962; 264. o.
[114] Hricsovinyi Tamás: Kelta vihar Célprint Kiadó 61. o.
[115] Kelták: Európa vasemberei Athanaeum Kiadó 69. o.
[116] E. G. White: Apostolok története – virtuális
[117] Keresztyén bibliai lexikon – virtuális - Pizidia